

**Тасмний український емісар у Парижі в 1847 р.
(до 200-річчя з дня народження кирило-мефодіївця
Миколи Івановича Савича)**

Ім'я Миколи Івановича Савича залишається маловідомим вітчизняному суспільству. Скупі біографічні свідчення про нього мають і історики. Втім, прізвище цієї людини міститься практично в будь-якому нарисі історії України. Адже Микола Савич був активним учасником українського патріотичного гуртка 1845–1847 рр., відомого під назвою Кирило-Мефодіївського товариства, яке прийнято називати першою українською політичною організацією. Більше того, він був найстаршим з його членів. Саме в контексті досліджень діяльності цього товариства переважно й розглядалася постать Савича. В радянські часи в історіографії найчастіше підкреслювалося, що він належав до революційно-демократичного, або радикального, крила кирило-мефодіївців, очолюваного самим Шевченком. Саме це крило начебто протистояло в товаристві ліберально-буржуазним реформістам, керованим Кулішем і Костомаровим. Такий погляд підносить постать Савича до рангу палкого борця за народну волю, що проводив свою діяльність укупі з Великим Кобзарем, закликаючи до повалення самодержавства та рішучих дій поміркованих співтоваришів. Виділення цього радикального крила диктувалося тогочасними компартійними догмами.

Сучасна українська історіографія поступово відходить від догматичних штампів і партійних кліше радянського комуністичного офіціозу. При всіх суперечках і палких дискусіях, які виникали у середовищі кирило-мефодіївців, джерела не дають можливості побачити протилежні "крила" в цьому нечисленному гуртку молоді української інтелігенції.

Кирило-Мефодіївське товариство стало зародком українського політичного руху й мало колосальний вплив на становлення, розвиток і діяльність українських політичних організацій у майбутньому, які щедро черпали свої програмні настанови з ідеології кирило-мефодіївців. "Це товариство, – зазначав відомий український історик Дмитро Дорошенко, – скупчило в собі цвіт української думки, людей, що мали величезний вплив на хід і розвиток українського відродження" [3].

Зважаючи на величезне значення для української історії такого важливого феномена, як Кирило-Мефодіївське товариство, слід детальніше дослідити біографії його активних учасників, одним з яких і був Микола Савич. Що ж нам відомо про нього?

У більшості біографічних викладок говориться, що Микола Савич народився у 1808 р. Тож 2008 р. можна відзначати, як 200-річний ювілей від народження цього українського діяча. Однак, на жаль, точна дата народження зараз невідома. Більше того, в літературі можна зустріти навіть інші роки народження Савича. Олексій Маркевич, який близько знав Миколу Івановича в останні роки життя, не знаючи року його народження, напевне, припустив, що той народився близько 1810 р., спираючись при цьому на слова самого Савича [9, с. 5]. Щоправда, 1810 р. тут подано у вигляді здогадки.

А ось тритомний збірник документів "Кирило-Мефодіївське товариство", подаючи короткі біографічні відомості про Савича, вказує 1804 рік його народження [5, с. 469]. Проте, зважаючи на те, що 1804 р. у якості року народження фігурує лише тут, без додаткових пояснень розходжень з усталеним роком в інших працях, це можна віднести до простої помилки друку.

Прямих джерел, які б вказували на рік народження Савича, обмаль. Крім наведеного припущення Олексія Маркевича про 1810 р., є матеріали слідства над Савичем у III відділенні в липні 1847 р. Тут зазначено, що ув'язнений має "від роду 37 років". Це твердження при буквальному розумінні дозволяє нам визначати рік народження Савича як 1810 або 1809, залежно від того, святкував свій день народження він до липня чи після. Проте загальноприйнята практика тих часів свідчить про те, що навіть вихідці з дворянських родин не завжди знали не лише день свого народження, але й навіть рік. А святкування в людини, зазвичай, припадало на іменини, тобто день, коли вшановувався відповідний святий, ім'я якого носила людина, дуже часто охрещена саме цього дня. Також документи XIX ст. постійно грішать неточностями у визначенні віку людини. Таким чином, 1808 р. цілком може підходити у якості року народження Савича. Саме цей рік подається у найвідоміших біографічних нарисах [1, с. 15; 15, с. 416; 14, с. 189].

Якщо рік народження Миколи Савича визначається гіпотетично, то місце його народження розбіжностей не викликає. Це відбулося в селі Середняки Гадяцького повіту Полтавської губернії, де був розташований маєток його батька Івана Миколайовича Савича. Ця родина мала давнє козацько-шляхетське коріння. Дід майбутнього кирило-мефодіївця Микола Кузьмич Савич був бунчуковим товаришем, потім городничим у Гадячі, отримав чин колезького асесора. За мірками середньої руки дворянства Савичі жили досить заможнo. В документах згадується про 130 душ кріпаків [7, с. 77; 1, с. 16]. Крім старшого Миколи, в сім'ї був також молодший син Іван, народжений у 1816 р. Щоправда, про нього відомості майже відсутні.

Микола Савич отримав гарну домашню освіту. Його батько мав велику бібліотеку, де, крім російських, було багато іноземних книг, переважно французьких. Їх читання дозволило йому паничу не лише опанувати французьку мову, яка вважалася тоді світовою, але й ознайомитися з ідеями французьких просвітителів. Це давало привід у подальшому близьким товаришам Миколи Івановича називати його "останнім вольтер'янцем".

Виявивши потяг до знань, Микола Савич вирішив вступити до університету. На той час в Україні був лише один університет у Харкові. Саме сюди і вступив для навчання на філософському факультеті юний дворянин із Середняків. Дослідник біографії Миколи Савича Петро Бойко зазначив, що в Харкові юний студент відразу підпав під українофільський вплив відомого поета, байкаря, історика, педагога та перекладача Петра Петровича Гулака-Артемовського, який на той час уже був професором історії у цьому університеті. За свідченням Петра Бойка, саме завдяки Гулаку-Артемовському 18-річний Микола Савич у 1826 р. познайомився з видатним польським поетом, культурним і політичним діячем Адамом Міцкевичем, який тоді перебував на Україні [1, с. 16]. Міцкевич, який завжди виступав за відродження незалежності Польщі, а також за скасування кріпацтва та станових привілеїв, дуже цікавився новою українською літературою, яка тільки народжувалася, й уважно слідкував за її розвитком. В 1827 р. Петро Гулак-Артемовський видав баладу "Твардовський", яка була українським перекладом міцкевичевої "Пані Твардовської". Сам Міцкевич високо оцінив українську поетичну версію свого твору.

Безперечно, час, на який припало навчання Савича в Харкові, був сповнений карколомними подіями, що жваво обговорювалися у суспільстві. Щойно був придушений виступ декабристів 1825 р. й відбулися судові процеси та покарання винних у виступі проти самодержавства. Резонанс від цієї гучної справи тривав довго. У середовищі інтелігенції нерідкими були симпатії саме на боці "бунтівників". Але про такі речі говорили пошепки, лише довіреним особам, щоб не наразитися на небезпеку з боку імперського уряду.

У такій атмосфері відбувалося формування особистості Савича. Ймовіріше за все, юний Микола так і не завершив університетського курсу. 14 (26) квітня 1828 р. був опублікований маніфест царя Миколи I про початок війни з турками у відповідь на утиски православних в Османській імперії. Проголошення війни викликало загальний патріотичний підйом. Згадувалися славні перемоги над турками у попередніх війнах, наголошувалося на необхідності допомоги православним народам: грекам, болгарам, румунам. Молодь, сповнена шляхетних і прагматичних бажань здобути слави та вислужитися, охоче записувалася до війська.

У 1829 р. молодий Микола Савич прямо зі студентської лави вступив до Каргопольського драгунського полку. Ця військова частина вже встигла прославитися у боях з противником, беручи участь у захопленні Бухареста та Софії, й особливо відзначилася 14 вересня 1828 р. поблизу румунського селища Боелешті, де змогла не лише зупинити натиск переважаючих сил турків, але й перейти у рішучий наступ і наголову розгромити противника. Ця перемога зміцнила позиції російських військ у Валахії й сприяла подальшим успіхам царської армії. За наказом Миколи І, на пам'ять про цю подію на парадних касках драгунів Каргопольського полку був викарбуваний напис "За отличие".

Командувачем Каргопольського драгунського полку був відомий воєначальник, генерал Федір Климентович Гейсмар, німець за походженням. Він являв собою тип вірного служачи, що віддано виконує всі накази свого повелителя. У 1825 р. Гейсмар брав безпосередню участь у розгромі повстання декабристів. Саме його солдати біля села Ковалівка придушили бунт Чернігівського піхотного полку та заарештовували командирів повстанців Сергія Муравйова-Апостола та Михайла Бестужева-Рюміна, відправлених незабаром царським вироком на шибеницю.

Савич узяв участь у війні, коли вона вже завершувалася. Тому відзначитися він не зміг. 2 (14) вересня 1829 р. було укладено Адріанопольський мир, який ознаменував нову перемогу Росії над Османською імперією.

Відсутність бойових нагород у Савича компенсувалася присвоєнням йому чину прапорщика у наступному 1830-му році. Можливо, Микола Іванович зміг би зробити військову кар'єру. Здоров'я мав гарне. Від природи високий, сильний. Олексій Маркевич, навіть згадуючи 75-річного Савича, відзначав: "батьорий, високий, сильний, грубий, з червонявим лицем і сивим волоссям, говорив він досить різким пискливим голосом; одягався дуже недбало" [9, с. 7]. Інший знайомий старого Савича Лев Мацієвич описував його так: "Савич був уже дуже старий – середній на зріст, кремезний, з червонястим, трохи одутлим обличчям і великою широкою бородою, але ще досить батьорий і балакучий" [10, с. 229–238]. Німецький лікар Фідер, що оглядав Савича в 1847 р., відзначив його "атлетичну, гладіаторську будову тіла" [7, с. 67].

У військовому послужному списку Савича нічого не говориться про те, чи брав він участь у придушенні польського повстання 1830–1831 рр., хоча його Каргопольський драгунський полк був у самій гущі подій, а савичевий патрон – генерал Гейсмар особисто керував штурмом революційної Варшави. Тоді дехто з українських і російських інтелігентів симпатизував полякам, які продовжували справу декабристів і боролися проти самодержавної тиранії.

У 1832 р. бачимо Савича вже у чині поручика. Чи висловлював тоді Савич співчуття революційному руху – невідомо, але за 15 років під час слідства буде з'ясовано, що він категорично засуджував "китаїзм" у Російській імперії, тобто східний деспотизм, азіатчину, які панували тут [7, с. 59, 77].

З невідомих мотивів Савич у 1832 р. був звільнений від служби "за домашніми обставинами". Можливо, це було пов'язано з хворобою та смертю батьків.

Проте в Середняках він довго не засиджується. В 1832–1834 рр. він продовжив навчання у Парижі, де серйозно вивчав хімію у Колеж де Франс. Без сумніву, три роки у пореволюційній Франції наклали великий відбиток на суспільні погляди Савича, що еволюціонували у бік демократизації. Можна припустити, що у французькій столиці могли перетнутися шляхи Савича та Міцкевича, який з 1832 р. періодично жив у Парижі, був лідером місцевої польської еміграції й згодом навіть викладав у Колеж де Франс слов'янську словесність. Про можливий налагоджений зв'язок між Савичем і Міцкевичем може непрямо свідчити їхня зустріч у Парижі в 1847 р., у реалізації якої Микола Іванович перед цим був переконаний [10, с. 229–238].

Після повернення з Франції Савич кілька років жив у батьківському маєтку в Середняках на Полтавщині. Час від часу він навідувався до Харкова, де колись навчався в університеті. Саме в результаті таких відвідин зав'язалося знайомство між Савичем і трохи молодшим від нього Костомаровим, який тоді саме навчався в Харківському університеті. Не виключено, що познайомити їх міг Гулак-Артемівський, який був учителем обох, або хтось інший з харківської інтелігенції. Принаймні, описуючи візит Савича до своєї київської квартири у 1846 р., Костомаров називає його "старовинним моїм знайомим" [8, с. 479].

Є багато свідчень, що Савич мав товариський характер, охоче сходився з людьми, був ерудований. Ось що писав згодом про нього згадуваний вище Маркевич: "Розмовляти з Савичем було цікаво; він був чоловік розумний, освічений і щодо напрямку зовсім не старомодний...; все українське він дуже любив..." [9, с. 8].

Немає інформації про якісь визначні події у житті Савича за 1835–1845 рр. Очевидно, він займався справами свого маєтку, крім того поширював ліберальні ідеї. Відомо, що після повернення з Франції він звільнив своїх кріпаків [1, с. 16]. Оскільки ця акція була проведена ним, то, мабуть, він був уже повноправним власником маєтку свого батька, а той уже помер. В умовах панування кріпацтва цей крок був досить нетиповим для тогочасного поміщицького суспільства.

Тим часом у Києві почав формуватися гурток молодії інтелігенції, просякнутої любов'ю до України, панславістичними та євангельськими ідеями. Восени 1845 р. доля звела тут багатьох неординарних особистостей, які у подальшому відіграли неабияку роль в історії України. По закінченні Дерптського університету до Києва приїхав Микола Гулак. В цей же період почав викладати в київській гімназії Микола Костомаров. Закінчував навчання в Київському університеті Василь Білозерський. Не виникає заперечень, що саме серед гурту цих трьох на початку 1846 р. і виникла ідея заснувати товариство на честь святих Кирила та Мефодія.

У першій половині 1840-х рр. серед молодих українських інтелігентів уже існував молодіжний гурток, учасниками якого були Пантелеймон Куліш, Василь Білозерський, Олександр Тулуб. Невеличкі гуртки серед студентів були звичайним явищем. А оскільки серед студентів було дуже багато поляків, які мали свої угруповання, цілком логічним виглядає і створення гуртка українських інтелігентів-патріотів. Пізніше ідею заснування товариства приписували собі і Костомаров, і Білозерський [8, с. 475; 5, с. 399]. Однак головною організуючою силою все ж таки слід визнати саме Гулака. Випускник Дерптського університету, "просякнутий духом корпоративізму", єдиний юрист за фахом Гулак більше за інших надавав ваги саме формальним ознакам товариства. Скромний, трохи відлюдкуватий, енциклопедично обізнаний Гулак палко захопився ідеєю таємного товариства. До речі, Гулак буде єдиний, крім Костомарова, у кого жандарми виявили при трусі перстень з емблемою товариства. Дуже швидко до цього гуртка почали приєднуватися й інші, здебільшого студенти, серед них можна назвати Олександра Навроцького (двоюрідного брата Гулака), Опанаса Марковича, Івана Посяду, Олександра Тулуба, Георгія Андрузького, вчителя Дмитра Пильчикова і, нарешті, Тараса Шевченка. Куліш же ще з кінця 1845 р. виїхав до Петербурга, де швидко здобув прихильність ректора Петербурзького університету П.О.Плетньова, і навіть розмірковував одружитися з його дочкою, але продовжував підтримувати зв'язок з київськими товаришами. Спочатку товариство кирило-мефодіївців дещо нагадувало релігійно-містичний гурток на зразок масонської ложі. Вступ до нього регламентувався певними обрядовими формальностями: складання присяги, обов'язок тримати відомості про товариство в таємниці, як знак належності до товариства носіння персня тощо. В якості печатки планувалося використання особистої печатки Костомарова з написом: "Іоан, гл. VIII, ст. 32, Н.К." У Святому Писанні в указаному місці знаходиться фраза: "І зрозумієте істину, і істина визволить вас!" Саме вона стала девізом таємного товариства. Маємо свідчення, що Костомаров з трьома товаришами якось уночі пробралися до Софійського собору, щоб скласти

урочисту клятву [11, с. 271]. Двоє товаришів Костомарова тут безсумнівні – Гулак і Білозерський. Хто був четвертим, можна лише здогадуватись, але за деякими причинами можна припустити, що це був Навроцький. Він близький родич Гулака, був у курсі подій, пов'язаних з товариством, брав участь в обговоренні ідеї створення товариства, а головне – єдиний, крім Гулака, з кирило-мефодіївців, хто під час слідства категорично відмовлявся свідчити про товаришів, що й було відмічено жандармами. Хоча не можна відкидати ймовірність, що присягу в Софійському соборі, крім трійці засновників, склав хтось інший, наприклад, Пильчиков, який незабаром виїхав до Полтави і не був навіть притягнений до слідства.

Але формалізація товариства призводила до його замкненості, таємничості, і це могло викликати занепокоєння декого з тих, що були близькі до гурту, проте не бажали зв'язувати себе містичною присягою і підпорядковуватися певній обрядовості. Так, наприклад, відсахнувся на деякий час від товариства Маркович, коли Костомаров показав йому перстень. Подібну реакцію на розмови про товариство бачимо у Посяди [7, с. 116, 27]. Тому, ймовірніше за все, нові люди залучалися до товариства без наявності будь-якої формальності, хоча кирило-мефодіївці і намагалися вводити в своє середовище лише тих, кому можна було довіряти.

Відсутність будь-якої організаційної структури проявлялась у відсутності впорядкованих зустрічей, узгодженої діяльності, і навіть у тому, що ті люди, яких пізніше об'єднали під єдиною назвою "кирило-мефодіївців", часто не знали один одного або знали дуже поверхово. Не було і впорядкованого місця зборів. Збиралися в різних місцях, у різних складах і кількостях. Тож якщо умовно об'єднати всіх у сукупність "Кирило-Мефодіївське товариство", то виникне необхідність виділити всередині його ще декілька мікрогруп, хоча дехто, такі як Костомаров, Гулак і Білозерський, все ж таки залишаються зв'язуючою ланкою між ними.

У цілому, ідеї кирило-мефодіївців про визволення й об'єднання слов'янських народів, необхідність вивчення слов'янських мов, відродження української національної культури і, навіть, необхідність скасування кріпацтва не були кримінальними, тому не було особливої необхідності їх приховувати, і кирило-мефодіївці часто їх виражали у бесідах з іншими людьми. Так, Костомаров вів подібні бесіди з поміщиком В.В.Тарновським, чиновником М.А.Рігельманом і навіть з помічником попечителя учбового округу М.В.Юзефовичем, який відіграв дуже ганебну роль у цій історії [5, с. 276]. Хоча до подій 1847 р. Юзефович складав певну протекцію для Костомарова, і неабияку для Куліша. Неодноразово Костомаров говорив Юзефовичу про бажання створити науково-літературне товариство для вивчення слов'янських культур. А одного разу навіть говорив йому щось

про рукопис, відомий нам під назвою "Книги буття українського народу" [5, с. 286–287].

Одночасно з, так би мовити, легальною діяльністю ватажки товариства Костомаров, Гулак і Білозерський проводили вербування нових членів. Воно було обережним: спочатку вивідувався спосіб мислення людини, її нахили, потім говорилося про необхідність працювати для доброї справи, але про вступ до якогось товариства, як правило, не говорилося, і тому ці люди часто про нього нічого не знали. Часто вербування закінчувалося невдало. Крім наведених випадків з Марковичем і Посядою, можна згадати й спробу Шевченка і Костомарова залучити до товариства студента-поляка Юліана Беліна-Кенджицького [13, с. 153–159].

На середину 1846 р. відомості про товариство Костомарова з товаришами були вже широко поширені серед студентів [13, с. 153–159]. При тодішній системі доносительства, коли все життя студентства і професури було під контролем, важко уявити, щоб жодна інформація не потрапила до попечителя учбового округу та його оточення. Принаймні сам факт періодичних зборів студентів і молодих чиновників у Гулака чи Костомарова, які самі кирило-мефодіївці і не намагалися приховувати, мав бути відомим місцевій владі. Отже, вже в 1846 р. існування українофільського гуртка не було глибокою таємницею.

Костомаров був головним ідеологом товариства. Саме від нього походить переважна кількість тих творів, які були визнані програмними документами кирило-мефодіївців. Про значення Костомарова для функціонування товариства свідчить і те, що з від'їздом його на лікування до Одеси влітку 1846 р. будь-яка діяльність гуртка припинилася, а з поверненням знов поживавилася.

Влітку–восени 1846 р. Костомаров написав твір, який з легкої руки Куліша увійшов до історіографії під назвою "Книга буття українського народу" (або "Закон Божий", така назва була дана йому жандармами). Деякі ідеї свого твору Костомаров запозичив з популярної тоді серед польської інтелігенції "Книги народу польського і пілігримства польського" Адама Міцкевича, опублікованої в Парижі в 1832 р. Проте Костомаров замінив месіанізм польський у слов'янському колі, присутній там, на месіанізм український, пов'язавши відновлення волі слов'янських народів з пробудженням України.

Якщо до цього кирило-мефодіївці діяли, в цілому, в правовому полі (коли не брати до уваги, звичайно, сам намір створення таємного товариства), то написання цього твору вже могло тлумачитися як певний злочин. Ще більшим злочином, звичайно, слід визнати недруковані, антиурядові поезії Шевченка, які у великій кількості ходили серед кирило-

мефодіївців, і не тільки між ними.

Восени 1846 р. можна знову бачити більшість кирило-мефодіївців у Києві, хоча Білозерський і Пильчиков уже вчителювали в Полтаві, а Куліш перебував ще в Петербурзі. Твір, написаний Костомаровим ("Книга буття українського народу"), зачитувався й обговорювався у гуртку друзів. У своїх бесідах кирило-мефодіївці торкалися багатьох різноманітних питань, зокрема, і політичних проблем, що в ті часи межувало зі злочином. Швидше за все, число учасників листопадово-грудневих дискусій не перевищувало 5–6 чоловік. Точно відомі прізвища Гулака, Костомарова, Шевченка, Марковича та Навроцького.

Саме в цей момент діяльності товариства на авансцену виходить Микола Савич. Він їхав за кордон і на кілька днів завітав до Костомарова. 22 жовтня 1846 р. він отримав паспорт для виїзду за кордон для лікування, а також господарських і комерційних потреб.

Його приїзд стався напередодні Різдвяних свят, і Костомаров радо залучив старого приятеля до зборів на квартирі Гулака. Палкі дискусії між молодими інтелектами продовжувалися до глибокої ночі. Невідомо, чи знав Савич про товариство ще до приїзду в Київ, чи дізнався про нього, вже перебуваючи в Костомарова, але факт, що він відразу активно включився у діяльність кирило-мефодіївців.

Ось що згадував про це Костомаров у своїй "Автобіографії" в останні роки життя: "Настали Різдвяні святки. До Києва приїхав старовинний мій знайомий, колишній студент Харківського університету Савич, поміщик Гадяцького повіту. Він їхав до Парижа. В перший день Різдва ми зійшлися з ним у Гулака на Старому Місті в будинку Андріївської церкви. Крім нього, гостем Гулака був Шевченко. Розмови торкнулися слов'янської ідеї: природно виплила на сцену наша заповітна думка про майбутню федерацію слов'янського племені" [8, с. 479].

Отже, як видно зі слів Миколи Івановича (Костомарова), після приїзду до нього Миколи Івановича (Савича) вони разом пішли до іншого Миколи Івановича (Гулака). Кумедно, зібралися три повних тезки, й, очевидно, не обійшлося без жартів з цього приводу.

Проте зустрічей трьох Микол Івановичів було кілька. Про це знаємо з доносу студента Олексія Петрова, з якого й почала розгортатися справа Кирило-Мефодіївського, або, згідно з документами жандармського слідства, Україно-Слов'янського товариства. У своєму доносі від 3 березня 1847 р. Петров свідчив: "Займаючись досить пізно увечері, я часто чув у Гулака зібрання людей і роздуми про предмети, що стосувалися держави, просякнуті цілковито ідеєю свободи. Оригінальність думок, що тут викладалися про різні галузі державного управління, захоплювала мене,

внаслідок чого я почав звертати більше й більше уваги на подібні зборища та розмови; помічаючи такі збори досить часто й бачачи, що предмети суперечок були одні й ті ж, я з достовірністю міг зрозуміти, що вони в основі своїй повинні були мати мету визначену.

Одного вечора я почув, як особи товариства, що зібралося у Гулака, подавали свої думки стосовно кращого республіканського устрою для Росії. Розмова ця проходила між наступними особами: поміщиком Савичем, студентом Навроцьким і професором Костомаровим. У цій розмові поміщик Савич ревно доводив необхідність знищити в Росії монархічний спосіб правління й намагатися влаштувати правління народне з представницькою формою, у якому б кожне окреме слов'янське плем'я мало в себе особливого представника, котрий засідав би в загальній раді слов'янських племен. На думку Савича були зроблені заперечення та запити проф. Костомаровим. Далі Савич доводив можливість зробити такий переворот за теперішніх, на його думку, нерозумних вчинках уряду. Наводячи в приклад побудову Київської фортеці [й розповівши], що він говорив з одним інженерним офіцером і що офіцер цей доводив йому необхідність такої побудови, як найважливішого стратегічного пункту, але що, на думку Савича, це буде найзручніше місце для зібрання осіб, які мають намір здійснити повстання, доводив дурні розпорядження змовників 1825 року, внаслідок яких розпоряджень вони не могли виконати своїх намірів і що взагалі уряд бажає придушити народний дух, або, як висловлював цей поміщик Савич, бажає запровадити в Росії китаїзм, але що дух народний необхідно має звільнитися від тяжючого на ньому деспотизму...

Іншим разом Савич перед від'їздом своїм за кордон відвідав Гулака й знову, розмовляючи про предмети державні, торкнувся того, що важливими помічниками в їхній справі можуть бути також вихованці військово-навчальних закладів, якщо між ними розповсюджувати ідею свободи, при цій розмові знаходився студент Навроцький" [5, с. 24–25].

Як можна побачити з цього уривку, Савич активно пропагував серед кирило-мефодіївців ідеї збройного повстання проти самодержавства та найширшого залучення до нього молодих військових, що поділяли такі думки. Критичне звернення до невдалого революційного досвіду 1825 р. тут не випадкове. Савич як найстарший серед кирило-мефодіївців добре пам'ятав ті події, та й за віком цілком би міг опинитися серед декабристів. Військова сфера йому була добре відома, а серед офіцерського корпусу, напевно, він знав багатьох людей, що поділяли революційні ідеї. Саме такий радикалізм промов Савича дозволяв радянським історикам зараховувати його до революційно-демократичного крила кирило-мефодіївців,

бачити його близьким за бунтарським духом до Шевченка. Дійсно, радикальні ідеї Савича різко розходилися з миролюбним, християнським, ліберальним характером програмних документів товариства. Його виступи, без сумніву, пожвавили дискусії щодо форм і методів діяльності кирило-мефодіївців. Однак епізодична участь Савича в самому товаристві, яка обмежилася кількома зборами деяких його членів у грудні 1846 р., не дозволяє бачити формування якогось окремого радикального крила у невеличкому гурті кирило-мефодіївців навколо Шевченка та Савича.

Різдво 1846 р. (25 грудня) стало певним підсумком у діяльності товариства. Савич взяв участь у його засіданнях тоді, коли саме товариство могло відзначати свою першу річницю від моменту утворення. Адже воно якраз і відбулося за рік до цього [5, с. 177, 179].

Незабаром Савич виїхав за кордон. Він мав паспорт на проїзд до Німеччини, Італії, Швейцарії та Бельгії [7, с. 57]. Однак головною метою його подорожі була французька столиця. Про спрямування Савича до Парижа свідчили Костомаров у своїй "Автобіографії" та Петров під час допиту у березні 1847 р. [8, с. 479; 5, с. 27].

Серед завдань, які планував виконати Савич, одним з найголовніших був візит до Міцкевича, якого шанували не тільки кирило-мефодіївці, але й діячі революційного та панславистичного руху. Під час слідства у травні 1847 р. з'ясувалося, що польського революціонера-емігранта у Парижі в 1846 р. відвідував відомий слов'янофіл Федір Чижов, близький до кирило-мефодіївців. Однак жандарми переконалися у непричетності Чижова до товариства і, взявши з нього підписку про нерозголошення свого затримання у III відділенні, відпустили на волю, посиливши цензурний нагляд за ним [7, с. 229–231, 256].

Хоча виявилось, що Чижов непричетний до Кирило-Мефодіївського товариства, відкрилися досить цікаві обставини. Чижов виїхав за кордон у листопаді 1846 р., у грудні того ж року за кордон виїхав Савич. Обидва відвідали Міцкевича у Парижі. На початку 1847 р. за кордон вирушив і Куліш. Проте його виїзд дещо затримався через одруження з Олександрою Білозерською, сестрою Василя Білозерського, який, до речі, теж мав супроводжувати молодят у закордонну подорож. Паспорт Куліша був виписаний для проїзду до Прусії, Саксонії та Австрії [6, с. 13], але Чижов свідчив, що у Відні вони мали зустрітися з Кулішем, де б Чижов дав тому адреси своїх закордонних візаві. Без сумніву, серед цього переліку була б і паризька адреса Міцкевича [7, с. 246; 12, с. 47]. Як відомо, подорож подружжя Кулішів і Білозерського не відбулася через їх арешт у квітні 1847 р. у Варшаві. Як не відбулася і подорож за кордон Шевченка через ті ж обставини, який мав приєднатися до товаришів [13, с. 121].

Серед своїх знайомих за кордоном Чижов на слідстві згадав двох Савичів, одного з яких зустрів в Італії й поставився до нього неприхильно, назвавши його "дурним, зухвалим і боягузом". Іншого він знав лише заочно, з листа, відправленого тим до свого приятеля. Цього невідомого йому Савича Чижов характеризував як "людину розумну та серйозну" [7, с. 246–247]. На жаль, відсутність у словах Чижова імен чи будь-якої іншої інформації, що дозволила б ідентифікувати героя цієї розвідки, не дозволяє нам визначити, хто з цих двох був Миколою Івановичем. Однак, напевно, ним був останній. По-перше, словесна характеристика, дана йому Чижовим, співпадає з характеристиками Савича інших людей, по-друге, немає ніяких відомостей, що Микола Іванович був на початку 1847 р. в Італії, але він цілком міг бути автором згаданого листа.

Про мету візиту Савича до Міцкевича можна лише здогадуватися. Відомо точно лише те, що він віз лідеру польської еміграції "Кавказ" Шевченка, переданого йому особисто автором. Цей революційний твір, що викривав загарбницьку, агресивну політику російського самодержавства, прославляв дух волі, боротьбу проти царизму, презентував народження в Україні потужного національно-визвольного руху. Зі слів згадуваного вище Мацієвича, знаємо, що Савич виконав це доручення Великого Кобзаря [10, с. 229–238]. Не викликає сумніву, що Савич повідомив Міцкевичу і про існування Кирило-Мефодіївського товариства, діяльність якого відразу привернула до себе увагу з боку польських емігрантів, яка незабаром ще більше посилилася у зв'язку з розгромом товариства й арештами кирило-мефодіївців. Могло йтися й про встановлення тісніших контактів між київськими українофілами та польськими революціонерами.

У той час, коли Савич успішно завершував свою таємну місію до Парижа, на батьківщині вже почалися арешти кирило-мефодіївців. 3 березня 1847 р. студент Петров подав донос попечителю Київського учбового округу Олександрю Траскіну та його помічнику Юзефовичу. Згідно з повідомленнями Петрова, ним викрита чисельна розгалужена антиурядова організація, що сполучила у собі представників багатьох слов'янських племен. Її члени носять золоті каблучки з іменами Кирила та Мефодія, а центр знаходиться у Москві. Деякі таємні посланці, зокрема Савич, уже вирушили за кордон з метою невідомою, але, безумовно, шкідливою для уряду. Взагалі, чверть доносу Петрова була присвячена саме свідченням про Савича, в той же час про Шевченка згадувалося лише побіжно [5, с. 24–26].

Зараз відомо, що свідчення Петрова були явно перебільшеними. Свою інформацію він отримав від Гулака, який хотів вразити 19-річного юнака масштабністю та розгалуженістю конспіративного товариства. Насправді, Гулак видавав за дійсне бажане. Діяльність товариства була у

багато разів скромнішою.

Однак отримавши повідомлення Петрова влада почала реагувати. Негайно прокотилася хвиля арештів. Протягом березня–квітня були заарештовані Гулак, Костомаров, Шевченко, Куліш, Білозерський, Навроцький, Посяда, Андрузький, Тулуб, згодом – Маркович. Крім них, до слідства було притягнуто ще кількох осіб, що мали знайомства з кирило-мефодіївцями, як-от Чижова, проте їх незабаром відпустили. Постать Савича дуже непокоїла жандармів, але той був за кордоном, не відомо де, й заарештувати його не було ніякої можливості. Вже 21 березня 1847 р. шеф жандармів Олексій Орлов віддав наказ негайно затримати Савича, якщо він десь з'явиться. Граф Орлов, що отримав свій титул за придушення декабристів, серед яких, до речі, був і його рідний брат, пильно слідкував за найменшими проявами вільнодумства. Він чесно служив царю, дотримуючись клятви, даної тому в 1826 р. Тоді Микола I помилював його молодшого брата Михайла, причетного до декабристів, натомість Орлов присягнувся служити імператору до останнього свого подиху.

6 травня 1847 р. міністр закордонних справ імперії Карл Нессельроде повідомляв Орлову, що зробив розпорядження російським місіям у Німеччині, Італії, Швейцарії та місті Гаазі про затримання Савича й оголошення йому царського наказу про негайне повернення до Росії [7, с. 59]. Як і Орлов, Нессельроде, який чотири десятиріччя очолював зовнішнє відомство Росії, сумлінно виконував свій обов'язок. Син німецького дворянина та заможної єврейки, він народився на англійському кораблі біля берегів Португалії і все своє життя вірно служив російському царю [4, с. 465]. Однак поки що Савича він знайти не міг.

Поступово слідчі на чолі з Орловим і начальником III відділення Леонтієм Дубельтом переконалися, що справа явно перебільшена. 7 травня 1847 р. Орлов з радістю повідомляв наміснику Царства Польського Івану Паскевичу-Еріванському про виявлені обставини справи "Україно-Слов'янського товариства", що недовгий час існувало між трьома особами Гулаком, Костомаровим і Білозерським і мало на меті об'єднання слов'ян під владою царя і розповсюдження між ними освіти й православної віри. Всі інші виявилися непричетними до цього товариства. Хоча серед них слід визнати Шевченка найбільшим злочинцем за його злочинні поезії й пасквілі на августійшу родину [5, с. 59–61].

Проте розголос про секретний процес над українофілами вже пішов. Інформація про арешти почала просочуватися за кордон. Подекуди чутки обростали найнеймовірнішими подробицями. Справу треба було припиняти. 30 травня 1847 р. всім ув'язненим було оголошено вирок. Він виявився м'якшим, ніж очікували арештанти, і полягав у засланні до різних

місць Великоросії. Ув'язнення було присуджене лише Гулаку (три роки), Костомарову (рік) та Кулішу (чотири місяці). Про заслання Шевченка у солдати з забороною від царя писати й малювати загальновідомо. Таким чином, справа Кирило-Мефодіївського товариства була закрита ще до арешту його закордонного емісара Савича, щодо якого жандарми дійшли висновку, що він також не є членом товариства.

У 1847 р., майже одночасно з секретним процесом у Петербурзі за справою кирило-мефодіївців, у Парижі друкуються повідомлення про розправи царату над відомими українськими панславістами, серед яких згадуються імена Шевченка, Куліша та Костомарова.

Паризькі газети "Journal des débats" та "Democratie pacifique", журнал "Revue Indépendante", який видавали Жорж Санд і П'єр Леру, вже влітку 1847 р. повідомляли про арешт учасників секретної антиурядової організації в Києві та заслання в солдати Шевченка, доля якого викликала щире співчуття [2, с. 11; 14, с. 313–314]. Оскільки справа в Росії була засекречена, відомості за кордон передавалися нелегально. Одним з каналів інформації був зв'язок між польськими революційними осередками всередині Російської імперії зі своїми побратимами-емігрантами, насамперед у Парижі.

Цікаво, що саме підпільну роботу французьких поляків одразу запідозрив Микола I, отримавши перші звістки про кирило-мефодіївців: "Явна робота тієї ж загальної пропаганди з Парижа; довго цій роботі на Україні ми не вірили, тепер їй сумніватися не можна; і дякувати богу, що так розкрилося..." І хоча вплив поляків-емігрантів з французької столиці на діяльність кирило-мефодіївців не знайшов подальшого підтвердження, першопочатково III відділенням розглядався саме паризький слід [5, с. 33–39; 7, с. 285].

Невідомо, чи дійшла інформація про арешти в Росії до Савича. Швидше за все, ні. 10 (22) червня 1847 р. Микола Савич, якого вже три місяці розшукували, прийшов до російської місії при Німецькому Союзі з проханням дозволити йому проїзд до австрійських володінь. Як можна здогадатися, на цьому його закордонна подорож була завершена. Савичу була оголошена монарша воля про негайне повернення до Росії, й він змушений був дати розписку, що зобов'язується в найкоротший термін це зробити [7, с. 60].

Про мотив поїздки до Австрії Савича можна лише здогадуватися. Це могла бути зустріч з Кулішем, згадаймо, що саме про зустріч з ним у Відні згадував Чижов. Могли бути й інші причини. Однак, довідавшись про негайне повернення, шокований Савич впав у сильну депресію. Збитий з пантелику, він тепер перебував під впливом найжахливіших здогадок.

Повернення його лякало. Не так давно він спілкувався з Адамом Міцкевичем і передав тому Шевченкову поему "Кавказ". Можливо, саме цей факт змушував Савича так лякатися повернення до Росії, бо за зв'язок з польськими революціонерами його б, звичайно, по голівці не погладили. Вже той факт, що його так настійливо шукали за кордоном, свідчив про те, що, очевидно, справа серйозна. Савич був у відчаї. 12 червня, коли він прибув до міста Касселя, його нервові переживання досягли краю, і наступного дня, порізавши собі у лазні обидві руки й шию, Савич здійснив спробу накласти на себе руки. Вчасно прибула медична допомога врятувала його від смерті. Лікар констатував симптоми психічного розладу. Пояснюючи свої дії, Савич заявив, що не бачить за собою ніякої провини, але боїться бути звинуваченим. Суїцидальні нахили не покидали Савича, він постійно твердив: "Я хочу померти". За ним було встановлено пильний нагляд, щоб уникнути нових спроб самогубства, й відправлення його до Росії довелося відкласти, доки він одужає. До Савича були приставлені переодягнені агенти німецької поліції та лікар, які слідкували за кожною його дією. Очевидно, німці гадали, що пильнують великого злочинця, якщо через нього так сполошився уряд Російської імперії [7, с. 61–70].

Як виявилось згодом, жандарми нічого не знали про зв'язок Савича з Міцкевичем, а арешт його був пов'язаний зі справою "Україно-Слов'янського товариства", яку тільки-но благополучно закрили. Лише 16 липня 1847 р. російський пароплав "Николай I", що здійснював рейс Любек–Кронштадт, доставив Савича до Росії. Кронштадтський військовий губернатор Фадей Беллінсгаузен, знаменитий першовідкривач Антарктиди, негайно відправив арештанта та всі його заплomboвані речі до III відділення.

У паперах Савича не було нічого протизаконного. Єдиним цікавим документом, на який звернули увагу жандарми, виявився його маленький трактат "Звільнення жінки", де автор виступав за емансипацію жінок, зрівняння їх у правах з чоловіками, а також за реформування духовної сфери. Він передбачав у майбутньому злиття всіх філософських і релігійних учень сходу та заходу [7, с. 76].

18 липня Савича нашвидкуруч допитали. На допитах Савич розповів усе, що знав. А знав він небагато. У доповіді Орлова царю відмічалось, що в Києві Савич був проїздом, бачився з Костомаровим, Гулаком і Навроцьким, інших не знав узагалі. Знайомство з Шевченком Орлов не відмітив, очевидно, щоб не обтяжувати долю і так уже нещасної людини. Зате було відмічено, що в'язень брав участь у війні проти турків. Ця обставина, звичайно, була на його користь.

Дізнавшись про дії Савича під час арешту, Микола I прихильно поставився до його особи. Роль батька, якого діти бояться і поважають,

йому завжди подобалась, і на доповідь Орлова про Савича сказав з посмішкою, але дуже ласково: "Представитъ обыкновенным докладом по снятии допроса" [7, с. 77].

Арешт Савича став останнім епізодом у справі кирило-мефодіївців. Вважаючи його й так уже покараним своїм страхом, царський уряд звільнив Савича. Той навіть отримав право проживати в Україні, що було заборонено іншим учасникам товариства.

Спочатку його вислали на Полтавщину до власного маєтку, а з 1848 р., продавши свій маєток заможному дідичу Григорію Галагану, Микола Іванович майже постійно проживав в Одесі. До речі, домашнім учителем Григорія Галагана був згадуваний вище слов'янофіл Чижов. Це доводить, що зв'язок між Савичем і Чижовим, хоч і не безпосередній, усе-таки був.

В Одесі, за свідченням знайомих, Савич став одним із "весьма заметных членов исторического одесского интеллигентного общества" [1, с. 16]. Співпрацював тут у газеті "Одесский вестник", пізніше був радником Одеської міської ради та мировим суддею. Згодом Савич хвалився Мацієвичу, що в 1850 р. зустрівся з Миколою Гоголем [10, с. 229–238].

У квітні 1854 р. Одеса зазнала варварського бомбардування з боку моря. Як відомо, Англія і Франція, які виступили на боці Османської імперії, оголосили війну Росії, що увійшла в історію під назвою Кримської, й Одеса стала першим об'єктом нападу союзної ескадри. Знаємо, що Савич на той момент перебував у місті, проте яку роль він відіграв у його захисті, не відомо. Цікаво, що паризький візаві Савича Адам Міцкевич у 1855 р. прибув до Константинополя, де намагався організувати польські легіони, котрі повинні були воювати за відродження незалежності батьківщини. Міцкевич намагався сформувати військові загони з поляків-емігрантів і переправити їх на південь України, де вони у складі союзної армії воювали б проти росіян. Майбутнє місце бойових дій польських легіонів Міцкевичу було добре відоме, адже в 1825–1826 рр. він перебував спочатку в Криму, а потім в Одесі, де навіть деякий час викладав у Рішельєвському ліцеї. Чи існував зв'язок між Савичем і Міцкевичем напередодні війни, невідомо. Ймовірно, що ні. Однак намірам Міцкевича так і не судилося здійснитися. В Константинополі він заразився холерою й помер 26 листопада 1855 р. Через два місяці його тіло було поховане в Парижі, а в 1890 р. прах великого польського поета та революціонера був перепохований у Кракові.

У 1856 р. новий цар Олександр II припинив війну. Відновилося мирне життя.

Жив Савич скромно, хоча й не бідно. Після смерті брата, який працю-

вав у Лондоні, як свідчить Маркевич, Микола Іванович отримав 20 тис. фунтів стерлінгів у спадок. Однак гроші ледь не довели до лиха. Якийсь поляк Новицький вирішив задушити Савича й забрати гроші. Коли він почав душити літнього чоловіка, той знепритомнів. Новицький вирішив, що зробив своє чорне діло, й, забравши гроші, пішов. Але Савич прийшов до тями й покликав на допомогу. Справа закінчилася добре. Розбійника було схоплено, засуджено і відправлено на каторгу, а гроші повернено власнику [9, с. 6].

Квартира Савича завжди була відчинена для освічених українців, а навколо самого Миколи Івановича у Південній Пальмірі постійно гуртувалася українська громада. Коли лікарі заборонили старому й хворому Савичу пити вино та вечеряти, той ігнорував цю заборону. Жвавий, усміхнений здоров'як гостинно приймав земляків й охоче розповідав про своїх відомих знайомих: Гоголя, Шевченка, Костомарова та ін. Однак щойно мова заходила про Кирило-Мефодіївське товариство, Савич змінювався в обличчі, сумнішав і говорив, що давно те було й він уже все забув. Саме так відреагував він, коли Мацієвич спробував записати його спогади про товариство [10, с. 229–238]. Трохи більше Савич розповів близькому знайомому Маркевичу. Він згадував, що, погостювавши в Костомарова, в 1847 р. виїхав за кордон, де згодом був заарештований і повернутий до Росії. Маркевич переказував слова Савича так: "На мої просьби оповісти подробиці про се все Савич не раз відповідав, що, виїхавши за границю, він десь... захорував на тифус і саме тоді його арештували, умираючого везли в Петербург і потому поклали в кріпостному шпиталі; ось чому він буцімто нічого й не пам'ятає..." [9, с. 6].

Далі Маркевич висловлював сумнів, що Савич міг усе забути, але чому той відмовлявся згадувати про свою закордонну подорож 1847 р. та обставини арешту, співрозмовник здогадатися не міг. Маркевич висловлював припущення, що в'язня жандарми відпустили, бо не могли довести його участь у товаристві, певну пом'якшувальну роль відіграли тут хвороба та незлобивість Савича. Свої невдалі спроби вивідати у Миколи Івановича більше автор підсумував пророчими словами: "Звісно, коли буде відомий цілком процес за Кирило-Методіївське братство, то виявиться й роля в сім процесі Савича" [9, с. 6].

Звичайно, Маркевич не міг зрозуміти, чому так не любив згадувати про ці речі Савич, чому йому було так боляче це робити. Те нервово потрясіння, якого зазнав він під час арешту в Німеччині і яке ледь не звело його в могилу, було дуже важким тягарем, що залишив відбиток на все його життя. Тому Микола Іванович завжди й виштовхував зі своєї пам'яті ці страшні спогади.

20 травня (1 червня) 1892 р. (дослідник Петро Бойко подає дату

22 травня (3 червня) [1, с. 16]) Микола Іванович Савич помер у своїй одеській квартирі. Де він похований, зараз невідомо. Маркевич відносить смерть Савича до 1894 р., мабуть, помилково. Проте він подає цікаві обставини останніх годин життя Миколи Івановича.

Той був завзятим картярем й охоче грав у віст та преферанс. Грав погано, але багато не програвав. Коли поширилася звістка про те, що він помирає, його друзі зібралися в квартирі, щоб побачити товариша ще на цьому світі. Вмираючий лежав у ліжку, але був при повній свідомості. Товариші сиділи поблизу і явно нудьгували. Хтось, щоб підбадьорити Миколу Івановича, жартома запропонував зіграти у віст. Той погодився. Якою це була гра, сказати важко. Але саме під час неї Савич втратив свідомість і помер [9, с. 9]. Він назавжди забрав з собою в могилу таємницю про секретну місію 1847-го року. Однак ім'я учасника Кирило-Мефодіївського товариства Миколи Івановича Савича заслуговує, щоб його пам'ятали.

Література

1. Бойко Петро. Не нами забуте ім'я // Книжник. – 1992. – №4. – С. 14–16.
2. Гресько М. Французи про Шевченка // Всесвіт. – 1965. – №3 (81). – С. 11.
3. Дорошенко Д. Нарис історії України. – Т. II. – К.: Глобус, 1992. – С. 280.
4. История СССР: В 12 т. – Т. IV. – М.: Наука, 1967. – С. 465.
5. Кирило-Мефодіївське товариство: У 3 т. – Т. 1. – К.: Наукова думка, 1990.
6. Кирило-Мефодіївське товариство: У 3 т. – Т. 2. – К.: Наукова думка, 1990.
7. Кирило-Мефодіївське товариство: У 3 т. – Т. 3. – К.: Наукова думка, 1990.
8. Костомаров Н.И. Исторические произведения. Автобиография. – К.: Издательство при КГУ, 1989.
9. Маркевич [Маркович] Олексій. Микола Савич. Біографічна замітка // Записки Наукового товариства ім. Т.Шевченка. – Р. 1901. – Кн. VI. – Т. XLIV. – Львів. – С. 5–9.
10. Мациевич Л.С. Николай Иванович Савич // КС. – 1904. – №2, февраль. – С. 229–238.
11. Полевой П. Воспоминания о Н.И.Костомарове // Живописное обозрение. – 1885. – №7. – С. 271.
12. Симонова И.А. О взаимосвязи славянофильства с идеологией Кирилло-Мефодиевского общества. Ф.В.Чижов и кирилло-мефодиевцы // Славяноведение. – 1988. – №1. – С. 42–54.
13. Спогади про Тараса Шевченка. – К.: Дніпро, 1982.
14. Шевченківський словник: У 2 т. – Т. 2. – К.: Видавництво УРЕ, 1976.
15. Энциклопедия жизни и творчества Н.И.Костомарова. – К.; Донецк: Юго-Восток, 2001.